

AZ EUROPICA VARIETAS

A Bethlen Gábor vezette 1619–21-es Habsburg-ellenes felszabadító harc kellős közepén, a csehekkel való szövetség megkötése után közvetlenül, 1620 februárjában a fejedelem magyarországi székvárosában, Kassán egy szerény külsejű, szép magyar nyelven megírt könyv jelent meg *Europica varietas* címmel. Nemcsak a kortársi olvasó közönség, hanem az utókor sem adta meg e műnek a neki kijáró elismerést. Szerzőjéről, Szepsi Csombor Mártonról is alig ismerjük a szükséges adatokat a meglevő egyetlen, még a század elején megjelent rövid közleményből.¹ Elsősorban történettudományunk XVII. századra vonatkozó kutatásai teszik ma már lehetővé, hogy mind a könyv, mind szerzőjének jelentőségét megvonhassuk, nemcsak magyar, hanem egyetemes történeti vonatkozásban is.

Európai jelentősége tárgyával, az európai országok társadalmának, mindennapi életének, kultúrájának éles megfigyeléseken alapuló leírásával függ össze.² A korszak ismerői nem jogosulatlan büszkeséggel állapíthatják meg, hogy a mi népünk tehetséges és tudnivágyó fia tollából született meg az egyik legszintetikusabb tapasztalati összefoglalás a születő modern Európa fejlődésének jellegzetes tényeiről. Az *Europica varietas*, címéhez méltóan, Európa különböző országait, a kontinens *mindkét* felének jelenségeit figyeli meg egy adott időpontban, és nagy érdeme, hogy sikerült érzékeltetnie a nyugati és keleti fejlődés eltérő vonásait, ugyanakkor közös jegyeit is.

Szepsi Csombor a harmincéves háborút közvetlenül megelőző két esztendőben, 1616–18-ban járta be Európát. A XVII. század eleje beleesik abba a történelmi szakaszba, mely a holland és angol forradalom közötti évtizedekben a kapitalizmus fejlődése határozott, de kezdeti lendületével jellemezhető. E korszak legátfogóbb vonását Marx a következőkben rögzíti: »a XVI. és részben még a XVII. században is a kereskedelem hirtelen kiterjedésének és az új világpiac megteremtésének döntő szerepe volt ... a tőkés termelési mód fellendülésében.«³ Ez ti. az Atlanti Óceán felé eltolódó, a kapitalista termelési móddal együtt fejlődő világpiac kitágulása az egyszerű áruterelés felfokozódásának talaján jött létre, és erre visszahatva Európa mindkét felében érezette hatását. De míg egyes nyugati országokban a kapitalizmus kibontakozásához, az első burzsoá forradalmakhoz vezetett, addig keleten (Elbán innen) az új feltételekhez alkalmazkodó áruterelő földbirtokos osztály gazdasági megerősödéséhez járult hozzá, elősegítve a feudális viszonyoknak a »második jobbágság« formái közt való konzerválódását, több országban a rendiség megerősödését.⁴

Az európai fejlődés mindkét alaptendenciája — egyik könnyebb, a másik rögzőbb úton — a kapitalizmus felé irányult. E folyamat egyre határozottabban jelentkező jeleit figyelte meg a Magyarországtól nyugatra fekvő országokban Szepsi Csombor Márton is, ez az éles szemű praeceptor. A modern tudományosság egyik alapigényét fejezi ki műve bevezetésében: »ez világnak egyik részét meglátni és vékony elmémet az mezőben az természetnek csudáival, az városokban az embereknek munkáival, azoknak hallásával, látásával éltetni, öregbíteni, gyönyörködtetni igyekeztem.«⁵ E célkitűzésével felette áll a külföldet járó protészta papoknak, ifjaknak a szemléletmódján, melyben a vallásos elem nem engedte előretörni a természet és társadalom tudományos vizsgálatára irányuló vágyat.

A »bujdosást«, Szepsi Csombor nyugtalan megismerésvágyát nagyszerű érzelmek fűtik.

¹ Kemény Lajos: *Szepsi Csombor Márton*. Földrajzi Közlemények, 1916.

² Ennek a felismerése vezetett pl. arra, hogy az Angliára vonatkozó részt lefordítsák angolra. L. Angol Filológiai Tanulmányok, 1938.

³ *A tőke* III. 376. l.

⁴ Bővebben l. Wittman Tibor: *A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc a cseh szövetség keretében a terjeszkedő Habsburg-hatalom ellen 1619–20*. (Kand. disszert. 1954, kézirát) Kül. az I. fejezet.

⁵ *Europica varietas*, 1943-as, alakilag restaurált kiadás (Kolozsvár), 10. l. Az őskiadásból már csak 9 példány van meg. 1892-ben újra kiadta Szamota István: *Régi magyar utazók Európában*. Nagybecskerek. 73–221. l. E szöveg hiányos, éppen ezért nem is használható.

»Mindezeket pedig más végre nem kívántam, hanem csak hogy az én házivises és közsiklás Ithakámnak, az sok hadak és háborúságok miatt pusztaságba került hazámnak, Magyarországnak és az benne levő tisztá életü Penelopének, az igaz kereszttyén Anyaszentegyháznak, ha Isten éltetne hasznára, javára és tisztességére fordítanám.«⁶ Apáczai Csere előtt Szenczi Molnár Alberten kívül senki nem kapcsolta össze ilyen magas szinten a polgáriassulási vágyat és a haza felemelésére irányuló kötelelességtudatot. Innen kell kiindulni, ha közelebbről meg akarjuk határozni az Europica varietas magyar történelmi és irodalomtörténeti helyét.

Szepsi Csombort a hazaszeretettől fűtött, tudományos felkészültségtől vezetett és bizonyos polgári öntudattól fesztett tudásvágy hajtotta arra, hogy 1616-ban útra keljen Felső-Lengyelország felé. Varsó érintésével csakhamar Danzigba (Gdansk) érkezett, és itt hosszabb ideig tartózkodott. Már itteni leírásában nagy figyelmet szentel a kereskedelem, pénzforgalom jelenségeinek. Szerinte a Visztula-menti helyeket a »kalmárság« tartja el. Észreveszi Danzig kivételes áruforgalmi szerepét, mely a várost »az egész ország asszonyává« avatja szemében. Részletesen leírja a tengeri forgalmat, megcsodálja a »gabonatartó házakat«, a vonócsigát, »melyen négy ember hetven mázsa fezet oda télesen, az hová akar.«⁷ Itt tartózkodása során azt is megfigyelte, hogy a fejlett gazdasági élet lehetővé tette az adóterhek csökkentését: a város jövedelmei nagyrészt a kereskedelemből fakadtak.⁸ Újdonság ez egy olyan magyar számára, aki a Habsburg-országrészen az ellenkezőjét tapasztalhatta. Danzig már Nyugat-Európa előkapuja.

Az olvasót a danzigi részletek közül különösen megragadja egy mozzanat. Csombor itt jezsuitákkal beszélget, karmelitákkal vitatkozik, majd Braunsbergben is jezsuita kollégiumot látogat. Ugyanezt teszi később más országokban is, mert a vallási elfogultságot legyőzte benne a tanulmányvágy. Ugyanakkor viszont a protestáns kezelésben levő danzigi ispotályokról nem áll kemény bírálatot mondani. Szerinte az ispotály »nem szűkölködők, hanem bővelkedők háza«, utalva arra, hogy a gazdagok életbiztosításra használják.⁹

Csombor megfigyeléseinek hatásossága abban leli magyarázatát, hogy bátran teszi egymás mellé az ellentétes előjelű tényeket, mondanivalókat. Pl. Danzigban elcsodálkozik, hogy a törvénytelen gyermekeknek külön menhelyük van, de mindjárt siet megjegyezni, hogy sok a gyilkolás, bordélyház stb., ami kiegyenlíti a jó benyomás hatását. Leíróművészetéhez tartozik az is, hogy népi-mondákat és hazai vonatkozásokat ügyesen sző elbeszélésebe. Erre éppen Danzig keletkezésmondája az egyik legszebb példa, mely a szenvedő jobbágyok bosszújához, a kegyetlen és ravasz földesúron aratott győzelméhez fűzi a város német nevének megszületését.¹⁰ Ugyancsak jól illik bele a leírásba annak részletezése, hogy Báthory Istvánnak hogyan sikerült a várost meghódoltni 1577-ben.¹¹

Mind a megfigyelt tényanyag, mind a megfigyelő értékelése gazdagabbá, sokrétűbbé válik, amikor 1617 elején hajóra ül és a tengerszoroson át, Dánia és a skandináv partok érintésével Hollandiába hajózik. A kapitalista fejlődés legelőrehaladottabb országában mindjárt feltűnik neki a mezőgazdaság viszonylagos elmaradottsága az iparral, kereskedelemmel szemben. Az agrár jellegét teljesen megőrző kelet-európai ország fia nagy csodálkozással állapítja meg, hogy a hollandoknak »nincsen szántóföldjük, nincsen fájuk, mely dolgon bizony elcsudálkozhatol miképen lehessen az embereknek benne táplálásuk, holott csak Amsterdamban is lakos gazda számlálatik kétszerváló százezer.«¹² Érthetetlennek tartja azt is, hogy nincs kemence az országban. Természetesen a mezőgazdasági jelleg gyengülését nem tudja összefüggésbe hozni a kibontakozó kapitalista termelés következményeivel.

A kapitalista társadalom felszíni, de mégis fontos jelenségeit jól megfigyelte. A holland polgáriassulás eredményei kivívják elismerését. A bő városi piacok és a téglákkal kirakott falusi utcák mellett azonban észreveszi a kapitalista fejlődés ellentmondásainak egyes áruzó jeleit, az új társadalom árnyoldalait is. Míg azt pozitívnak tartja, hogy eltérően Magyarországtól itt a férfiak és nők egyenesen ülnek egymás mellett a templomban, azt már nem tartja eszményinek, hogy nagy a vallási türelmetlenség. Orániai Móricnak az arminianusok elleni harcáról külön tesz említést.¹³ A társadalmi feszültség nagysága tűnik ki abból a röpke megfigyelésből, hogy a kivégzett embert azért viszik később a tömlőcből az akasztófára, mert »hogya odavinnék mindjárt, az nép kifutna nézésére és itthon vagy tűz vagy pártütés történhetnék azonközben.«¹⁴

⁶ Uo.

⁷ 23, 38, 42–43, 50. l.

⁸ 52. l.

⁹ 45, 47, 58, 52. l.

¹⁰ 39–40. l.

¹¹ 36–38. l.

¹² 82. l.

¹³ 88–89, 90, 95. l.

¹⁴ 89. l.

Legvisszatartóbbnak a munkaházak (»Zuchtházak«) rendszerét tartotta Hollandiában. Ezekben a szegényeket mesterségekre tanítják és dolgoztatják. Szemléletesen írja le azt a módszert, mellyel a szegényeket a kényszermunka kegyetlen fegyelmébe beletörik. »Először próbálják engedelmességét sokféle dolgokon. Napesztig egy helyből más helybe követ hord, vizet kutakból kádakba merit, azt meg visszatölti a kutba. Kivel tapasztatnak, kivel énekeltetnek. Némelyiknek lábán, némelyiknek nyakán vas.« Rémmesébe illő megfigyelés következik ezután. Azokat, akiket lustának találnak, bezárják egy terembe, melybe vizet eresztenek. A víz egyre emelkedik, és a bezárt emberek, ha nem akarnak megfúlni, kénytelenek a kezükbe adott edénnyel a végkimerülésig lapátolni kifelé a vizet a szoba felső részén levő nyíláson keresztül.¹⁵ Mindehhez hozzáteszi Csombor, hogy a munkaházakból »szertelen nagy haszna jár az városnak«, mivel a szegények csak kenyérért és vizért dolgoznak. Leírja az egyik lázadást is, mely kitört a mesterek ellen. Megfigyelését a következő szubjektív megjegyzéssel zárja le: »En bizony csak szintén látásától is ez háznak iszonyodtam.«¹⁶

Nevezetes állomás ez a magyar irodalom történetében. Csomborban a nyugati bérabszolgátság első magyar megfigyelőjével és részben megbélyegzőjével találkozunk, aki határozottan fejezte ki ellenszenvét a hollandiai tények láttára! Nem csökkenti mindennek a jelentőségét, hogy nem tudatos álláspontból van szó, hanem szegények, szenvedők iránti általános rokonszenvről. Ez olyan erős Szepsi Csomborban, hogy a nyugati kizsákmányolás rendszere azonnal a magyarországi örökös jobbágyság éppen ekkor megerősödő hatalmára, a földesúri önkényre és visszaélésekre emlékezteti. Jó alkalom nyílik erre akkor, amikor utolsó hollandiai állomáshelyén, Vliessingben a vendéglőből már este 7 óraor eltávozott, de a vendéglős a vacsora, sőt az ágy árát is megvette rajta azzal az okoskodással, hogy Csombornak szándékában állott meghálni. »Ezt hallván mindjárt eszembe juttat az Szamos mellett, itt Magyarországon egy nemes ember (kit megnevezhetnék) lator szolgáinak cselekedete, azkik, ha az szegény jobbágyoknak ökrei bárcsak az tulsó partjáról az Szamosnak beletekintettek is az Urukknak réjtjébe, ily okon, hogy szándékuk volt belemenni, behajtották és bírság alatt bocsátották ki.«¹⁷

Ebből kitűnik, hogy írónk nyíltan állást foglal a »szegény jobbágy« mellett. Ugyanekkor a nyugati és keleteurópai élet egyes jelenségei közti párhuzammal ösztönösen is kiemelte azt a közös tényezőt, mely az eltérő társadalmi viszonyok megértéséhez vezet: a pénz szerepét. A nagy kortárs, Shakespeare nem hiába nevezte a pénzt »az emberiség közös rimájának«. Nyugaton, keleten egyaránt fontos tényezőjévé válik a nép fokozódó kizsákmányolásának, a vele való visszaélés lehetőségei előtt nincsenek országhatárok. A mögötte levő áru-termelés nemcsak a kapitalista bérmunka, illetve a kötött robotgazdálkodás rendszerének megszilárdulásához járult hozzá — kettéosztva az európai társadalom fejlődési folyamatát —, hanem a két terület közti gazdasági kapcsolatok sűrűsödését is biztosította, nyugat és kelet egymásrautaltságának kifejezőjévé vált. Nyugat eléstára Kelet-Európa lett.

Csombor mint »bujdosó legény« nagy figyelmet fordít az árviszonyok alakulására. Megfigyeléseiből kitűnik, hogy nyugaton drágák a mezőgazdasági cikkek. Hollandiában a hal olcsó, de a kenyér drága, a bor még drágább.¹⁸ Ugyanezt állapítja meg, amikor Angliá a kel át.¹⁹ Csak franciaországi útjának vége felé, Lotharingiában állapíthatja meg, hogy a mezőgazdasági áruk olcsóbbodnak: »Itt kezdett megőcsődni a kenyér, mind egész Prágáig, mert az minémű kenyeret Franciában négy garason vött ember, itt négy pénzen megvehette. Olcsóbb volt viszontag Németországban, annál is olcsóbb Csehországban, etc.«²⁰ Értékes tapasztalati alátámasztása ez a történettudomány számára fontos ténynek, a mezőgazdasági kereslet nyugateurópai megnövekedésének a kapitalizmus kialakulása idején.²¹

Hollandiában és Angliában kiemeli a paraszti jelleg hiányát a gazdasági életben. Angliában megjegyzi, hogy itt »kerítésben vannak a szántóföldek.«²² Általában nem is érezte magát otthonosan e két országban. Amikor Londonban váratlanul megpillantott három oroszot nemzeti öltözetben, mindjárt hazájára gondolt. »Mely nagy öröme avagy keserűségére legyen idegen földön valónők más országban csak valami kicsinybe hazájabeliekhez hasonlók látni, itt Angliában vettem eszembe, mert midőn nagy szomorúan sétálnék, történet szerint három muszkát az ő ruházatjukban, mely az mienktől nem sokat különböz, láték...

¹⁵ 85–86. l.

¹⁶ 87. l.

¹⁷ 95. l.

¹⁸ 92. l.

¹⁹ 106. l.

²⁰ 147. l. Az »árforradalom« szerepére v. ö. Wittman Tibor: A németalföldi forradalom időszaka és az európai gazdasági kapcsolatok első modern formái. (Kézirat.)

²¹ Vö. Nichtweiss: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1953. 5. Heft. 694–96.

²² 101. l.

Ezeknek látása annyira béhata szívembe, bizonyos gondolkodásaim miatt alig tudhattam hol vagyok.²³

Figyelemre méltó, hogy Csombor, a reformata religio buzgó híve akkor érezte magát otthonosabban, amikor a katolikus Franciaország földjére lépett. Mindjárt Normandiában feltűnt neki a vidék paraszti jellege: »nemkülömben mint szintén Magyarországon nagy bőven (van) buzája, rozsa, árpája, babja, borsója, lendneke.«²⁴ A szőlőhegyek egyenesen Tarcra emlékeztetik. Sokat érintkezett francia paraszttal, kiknek a táncait is megfigyelte. Fontos megállapítása, hogy a parasztok pénzéhesek, »az paraszt ember pénz nélkül semmit nem ad.«²⁵ A pénzjáradék fokozott szerepének burkolt kifejezése ez. A parasztság elszegényedésének kézzelfogható jeleit is észreveszi (facipők stb.) és elámul mindenütt a koldusok sokaságán.

Nemcsak Franciaország agrár jellege, hanem városiasága is jobban tetszik neki, mint a hollandiai vagy angliai. Magát Párizst mint »ez világnak legnagyobb csudáját« említi.²⁶ Csodálkozását fejezi ki azon, hogy a francia főváros látogatására »az mi nemzetségünk közül való ifjak nem igyekeznek.«²⁷ Nagyra értékeli Franciaország kultúráját, őszinte elismeréssel írja le a katolikus építészeti, művészeti alkotásokat, megemlékezik a fontosabb iskolákról, köztük arról, melyben Petrus Ramus tanított.

Egy Sorbonne-ban tett látogatása fényt derít arra is, hogy mi vonzza őt a francia szellemi élethez. Részt vett az egyik vitán, és ennek főszereplőjéről, egy fiatal tudósról elragadtatással nyilatkozik. Nemcsak azért, mert az illető nyolctól három óráig sikerrel védekezett tízenkét opponenssel szemben, hanem mert elveti a tekintélyeket, »az Biblia autoritásán kívül senkiét bé nem veszi«. Külön fontosnak tartja, hogy az ifjú szavait szószerint idézze: »Non iuravi in verba magistri, rationibus, non autoritate, philosophus sum. Hoc loco suspectum habeo S. Thomam, non recipio, non approbo nisi rationem dederit.«²⁸ A skolasztika, a tekintélyi elv, a formalizmus ellen ekkor Franciaországban megerősödő támadás helyesléséről van szó. Csombornak a fiatal sorbonneisták melletti állásfoglalását aláhúzza az is, hogy leírja harcukat a jezsuitákkal. Ez a határozott frontváltás fontos adalék ahhoz, hogy a magyar puritánok pályája már elő volt készítve a református egyházon belül, és Szepsi Csombor Franciaországban megtalálta az egyházi tekintélyelv elleni küzdelem átmeneti, sajátosan éppen ezért Magyarországon is megfelelő formáját, mint külső ösztönzés, buzdító példát.^{28*}

Franciaországban már egyre többet fogja el a honvágy utazónkat. Epernay már Eperjesre emlékezteti, a catalaunumi mező »kedves és gyönyörűséges földje« pedig Attila személynén keresztül őseire. Hazafiúi öntudatát csak növelte egy osztrák származású, »bécsországi« asszonnyal való találkozása, aki nagyon megörült, mert Magyarországot úgy tartotta számon, mint hazáját.²⁹ Strassburg körül egy olyan némettel találkozott, aki Magyarországról menekült el, de készült a visszatelepedésre.³⁰ Amikor egy francia nemes megismerte tőle Magyarország helyzetét, büszkén számol be arról, hogy a francia »elcsudálkozott rajta, hogy hogy állhat ily kevés nép a pogányok ellen ily sok ideig, holott az pápának nagy ereje, az hispaniai nagy sok országá féli és rettegi az törököket.«³¹ Jól esett hallania idegen ember szájából hazája történeti érdemeinek elismerését.

Egyre több magyarral találkozik, amint Németország határát átlépi. A német táj szépsége gyönyörködteti. Nürnberg nagy kereskedelmi forgalma is megragadja figyelmét, de németországi átutazása általában nem hagy benne mélyebb nyomokat. Annál melegebb lesz a hangja, amikor Csehországba érkezik. Az itteniek vendégszeretetéről, barátságos magatartásáról sorozatosan emlékezik meg. Az egyik szegény asszony, akinél megszállt, utolsó fillérét is odaadta neki, mikor megtudta, hogy milyen nagy út áll mögötte. Egyes helyeken a vendéglősök az ételért nem kértek semmit. Kladkóban a gazdaasszony két lányával »egy-egy csókba kártyát is játszatott velük«. Sőt az iskolamester Rokycanyban a lányát is szívesen férjhez adta volna hozzá.³² Ez a kép élesen elűt azoktól, melyeket a nyugati országok vendéglőről, parasztházairól rajzolt. Nem idillikus optikai csalódás ez, hanem tapasztalati lerögzítése annak, hogy Európa e részében a paraszti élet még nagyrészt a régi formák között folyt, valamint

²³ 111. l.

²⁴ 125. l.

²⁵ 146, 126, 128. l.

²⁶ 128. l.

²⁷ 133. l.

²⁸ 135. l.

^{28*} A franciaországi jezsuita-ellenes támadásokra 099 : *Europe in the seventeenth century*, 1948 (5. ed.)

327-33. p.

²⁹ 150. l.

³⁰ 156-57. l.

³¹ 150. l.

³² 174-175, 181. l.

annak, hogy Csehország a fehérhegyi katasztrófa előtt viszonylag gazdag, fejlett ország volt. Erről Csombor a cseh városok láttán is meggyőződött.

Ugyancsak jellegzetes az utolsó állomásról, Dél-Lengyelországról alkotott kép is, csakhogy ellenkező előjellel. Itt a »nemesi demokrácia« mindennapos jelenségei tárulnak Csombor szeméi elé. Leírja a közélet bizonytalanságát, a törvénytelenség törvényesítését, az anarchiát. »Az fertelmes élet nem hiszem, hogy Sodomában, Gomorában nagyobb szabadsággal volt volna, mint Crackóban«. Pl. az iskolások külön rablóbandát képeznek, ágyúval rendelkeznek, és akikre kivetik hálójukat, azokat kifosztják. Síralmas az összkép: »nincsen semmi bűnnek fegyelme, szabadságosan az piacon egyik az másikat megöli, senki nem szólítja meg érette. Este, ha valamely háznál, ki ablakaival az utcára szolgálna, gyertya tetszenék meg, egynehányszor belőnének az ablakon«. ³³

A nemesi Lengyelországból Szepsi Csombor hazafelé igyekezett, hogy 1618-ban befejezze európai utazását. Nyomában volt a kitörőben levő nagy európai konfliktus, a harmincéves háború, melynek első jeleivel már ő is találkozott. Heidelbergben látta az oda igyekvő cseh követiséget, mely Frigyes választófejedelemet hívta meg a cseh trónra. Csehországban már a háborús események is zavarták útját: Pilsent már kerülgetnie kellett, az egyik városka mellett pedig katonákkal találkozott, akik figyelmeztették, hogy »nem Pallasnak, hanem Marsnak szolgálnának«. Lengyelországban a cseh felkelés ellen küldött csapatokkal került össze megállapítván róluk, hogy »minden utálatosságot, részegséget, paráznságot cselekedtek«. ³⁴ Ezek voltak a hírhedt »lissowskiak«, kiket a lengyel király Oroszország, majd Csehország megtámadására, Magyarország elleni intervencióra használt fel.

*

Az ekkor kezdődő Habsburg-ellenes cseh felkelés csakhamar a csehek és magyarok közös harcává szélesedett. 1619-ben Bethlen Gábor a csehek oldalán fogott fegyvert, és kezdeti sikerek után 1620 januárjában létrejött a cseh-magyar konföderáció. Bethlen magyarországi székhelye Kassa lett, ahol visszatérése után Szepsi Csombor Márton is megtelepedett. Nem kisebb személyiség, mint a fejedelem prédikátora, Alvinczy Péter volt Szepsi Csombor fő pártfogója, akinek a jóvoltából lett Kassán skólamester. Nyilván könyve megjelentetésében is volt része Alvinczynek, akit a nagy politikai elfoglaltsága idején Szepsi Csombor gyakran helyettesített a prédikálásban.

A fejedelem harcát alátámasztó protestáns, prédikátoroktól megfogalmazott ideológia a függetlenségi küzdelemnek és a cseh-magyar szövetségnek európai küldetést tulajdonított a Habsburgok világhatalmi törekvéseit képviselő katolikus reakció ellenében. Ma már tisztán látjuk, hogy ez a harc valóban a haladó Európa törekvéseinek élvonalában folyt, és a szövetségesek éppen ennek tudatában igyekeztek maguk mellé felzárkóztatni a protestáns államokat, Angliát, Hollandiát, a protestáns Uniót, sőt egyes Habsburg-ellenes katolikus tényezőket is. ³⁵ A magyar protestánsok a nyugati szövetségesek megnyerését Csehországon, Frigyesen keresztül remélték. Ezért nőtt meg a cseh-magyar konföderáció fontossága.

Ilyen volt a helyzet, amikor megjelent az Europica varietas. Témaköre önmagában is aktuális, kifejezője a nyugati Habsburg-ellenes tábor iránt érzett rokonszenvnek. Különösen a »frigyes Csehország« melletti állásfoglalás utal a könyv politikai mondanivalójára. Csombor magasra értékeli Csehország történeti szerepét, és hozzáfűzi, hogy »most is ez világ álmétködésére tyannus fejedelmére, városainak háborgatóira feltámadván szerencsésen magát mutogatja«. ³⁶ A csehországi fejezetet éppen annak a Magdeburgi Joachimnak ajánlja, aki a Prágába küldendő magyar követtség egyik tagja. Az Europica varietas így közvetlenül is kifejezésre juttatja, hogy a közös Habsburg-ellenes harc ügyét szolgálja.

Ennél azonban többről van szó. Csombor híve Bethlennek, a protestáns abszolutista ideológia eszmekörében mozog, amit alátámaszt az is, hogy a Basilicon Doront fordító Szepsi Korocz György is jóakarói közé számít. Ugyanakkor azonban a parasztság és a vallásügy türelmes kezelésére vonatkozó idézett megjegyzései és magatartásmódja azt mutatják, hogy képviselője és részben kifejezője az egyházon belüli demokratikus irányzatnak, melyet éppen a nagy események, a Habsburg-ellenes függetlenségi politika érdekei engedtek rövid időre felszínre Magyarországon. Nem kisebb dologról volt szó 1620-ban, mint arról, hogy a Bethlen-féle besztarcebányai országgyűlés biztosította a három fő vallás egymás melletti békés életét, ugyanakkor a defenzori rendszert cseh mintára meghonosította, és ami a legfontosabb, a földesúri falvak és mezővárosok parasztsága számára biztosította a szabad vallásgyakorlatot.

³³ 189. l. Kassán is csaknem azonos állapotok az 1616-os statutum szerint. Corpus Statutorum II/2. 155. l.

³⁴ 174, 176, 187. l.

³⁵ l. Wittman i. m. VI. fejezet.

³⁶ 173. l.

E vívmányok nem a protestáns rendek, hanem a prédikátorok törekvéseit és sikereit fejezik ki, kiknek álláspontját az Alvinczynek tulajdonított Defensio (1620) fejezi ki.

A Defensio annak a viszonylag rövid időszaknak a jellegzetes alkotása, mely a reformáció XVI. századi hatalmas felvirágzása és a XVII. sz. közepén előretörő puritánizmus között az ellenreformáció győztes előretörése elleni harc jegyében telt el. Ha meg akarta tartani híveinek nagy tömegeit, akkor a református egyháznak határozott támadást kellett intéznie az ellenreformáció fő fegyvere, a földesúri kegyúri jog ellen. Ez a támadás meg is indult, természetesen egyházi síkon, és a földesúri templomjog tagadásához vezetett. Ennek az álláspontnak legfőbb programja, a Defensio a templomjogot a paraszti közösség, a »kösség« kezébe adja, azzal az elvi megokolással, hogy az urak »conscientiis plebis Christianae dominari jure divino nec possunt nec debent.«³⁷ A lelkiismereti szabadság ilyen megfogalmazása minden felvilágosult jelleg nélkül is a haladás irányában tett lépést jelent a vallási harcok idején, és egyrészt kifejezi azt az általánosan ismert összefüggést, hogy az erdélyi fejedelmek vezette függetlenségi harcok a lelkiismereti szabadságért folyó európai küzdelmek vonalába esnek bele, másrészt közel visz annak megértéséhez, hogy mik a magyar puritánizmus közvetlen szellemi előzményei.

A Defensio álláspontját nem minden prédikátor osztotta, elsősorban a földesurak közvetlen szolgálatában állók nem. Inkább a fejedelem köré tömörült papoknak és a viszonylag szabadabban mozgó városi, mezővárosi prédikátoroknak és praeceptoroknak válhatott ez programjává. Ezek közé tartozik Szepesi Csombor is, akinek egész élete a felvidéki városokhoz, mezővárosokhoz fűződik. Kassán született, egy valószínűleg Szepsiből ideszármazott család gyermekeként. Késmárkon tanult, Kassán házitanítószkodott, magyarországi vándorlása során járt Görgön, Sárospatakon, Gyöngyösön, Tokajban, Szemben, Szepesben, Tarcalon és másutt. Annak a magyar mezővárosi és városi református iskolarendszernek a légkörében mozgott, mely kedvezett a szabadabban terjedő gondolatnak és a nemzeti nyelvű művelődésnek. Mindenesetre alkalmas volt arra, hogy talaján kisaradjon a polgári irányú európai kultúrához való kapcsolódás irányzata. Ezt képviselte Szenczi Molnár Albert is, ennek lett másik, világibb témakörrel jelentkező szószólója Szepesi Csombor.

Az Europica varietas félreérthetetlenül polgári irányban kívánja kitágítani a magyar horizontot. »Sokan az mi nemzetünk közül csak proprio horisonte itélik determináltatni ez világot« — bírálja a magyarországi szellemi let szűk határait. Művével is a »facultas viviva« kiszélesítésének célját akarta szolgálni. Mint később a puritánok, ő is elsőrendű fontosságot tulajdonít a tudomány népszerűsítésének a tömegek között. Saját szavai szerint azért írta könyvét, hogy »annakokáért kicsinyek, nagyok, ifjak és vének, férfiak, asszonyállatok, leányzók és gyermekek ... jobb értelemben legyenek.«³⁸ Látta az ismereteket közlő könyvek, »nálunk való szűk voltát«, ez sarkallta az írásra. Mint Szenczi Molnár és Apáczai Csere esetében, nála is a látványgyás, európai szintű műveltség megszerzésére irányuló céltudatosság a hazai műveltség előrelendítésének ügyét szolgálja. Ilyen értelemben van rokonság az Europica varietas és az Encyclopaedia között.

A könyv e jellegéből folyik, hogy írója nem elégszik meg az ismeretek, élmények pusztá közlésével, hanem a látottakat mérlegelni, értékelni is igyekszik. A tudományosan képzett ember fölénye érződik. Így pl. Lengyelországban egy geológiai könyvre utalva gúnyosan elcsodálkozott, hogy az egyik földesúr az agyagos földben akart aranyat bányásztatni.³⁹ Másutt megmagyarázza és rendszerezi a magyar közönség előtt ismeretlen jelenségeket. Megkapó pl. az a magyarázat, melyet hollandiai tapasztalata alapján Magyarországon talán először, a dohányról és élvezetéről ad. »Csudálkoztam az emberek mely nagy kedvesen éltek az tabákkal, mely fölül így érts: az tabák hispaniai szó, deákul hiják herba nicotiana, annak az embernek nevérol, azki először használt ez fünek találta.« Ezután elmondja, hogy a dohányt egyrészt az éhség csillapítására használják (éles megfigyelés), másrészt »az részesség kedvéért« élvezik.⁴⁰ Az egyes élmények leírása is olyan, hogy az olvasó mindjárt következtetést vonhat le belőle. Pl. a hajós szokások, a vízbemártás részletei alkalmasak arra, hogy bennük ne csak a durvaságot, hanem a pénzséhséget is észrevegyük.

Tudományos felkészültsége párosul a humanista eszményekkel, melyek az egyházon belüli megújulás vágyának bizonyos jeleivel együtt enyhítik az ortodox kálvinizmus merevségeit. Ez, valamint együttérzése a néppel, eredményezi azt, hogy az európai körkép vonásai frissek, reálisak. Maga a külföldlátás, a »bujdosás«, szükségérzete viszont annak bizonyítéka, hogy olyan eszmény és példakép élt Szepesi Csomborban, melyet itthon nem találhatott meg.

³⁷ Cuerelarum incliti regni Hungaricae ... Defensio. Orsz. Széchenyi Könyvtár. Apponyi: Hungarica 2618. 43. 44. 1. L. még 45—47. 1., valamint Szabó István: A jobbágy vallásügye 1608—1647. (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.)

³⁸ 11. l.

³⁹ 21. l.

⁴⁰ 93—94. l.

Polgári tendenciái mögött nem állott a hazai polgáriultság kellő foka. Innen vala benne a Szenci Molnáréhoz hasonló nyugtalan elvagyódás-visszavagyódás, utazásvágy.

Ez a Magyarországon ritka szellemi magatartás szükségszerűen teremtett ellentétet Szepsi Csombor és a földhözragadt kassai patriciusi felfogás között. Hazatérte után nem voltak vele megelegedve előljárói. 1620-ban a kassai bíró ki is jelentette, hogy nem lehet semmi jót várni tőle, »mert csak sétálásban megyen el«, azaz utazgat.⁴¹ A magyarországi feudális viszonyok rabjává vált városi életben már feltűnő volt, »hivalkodás«-nak tűnt a kulturális érdeklődés, az újnak a keresése. Ezért Szepsi Csombor ki volt téve a támadásoknak, úgy mint később Apáczai. Már neki is meg kellett küzdenie az itthoni »szemtelen rágalmozókkal«, akik igyekeztek gátolni mindenben, könyve kiadásában is. Mi a vád ellene? »Így az én irigyeim azt kárhoztatják, én bennem, hogy tanultam, azt hogy sok idegen országokat, tengereket, várakat, városokat, templomokat, kutakat, folyóvizeket láttam.«⁴² Környezete és az ő felfogása, ízlése között nagy a válaszfal, ezért észrevehető az elszigeteltsége is.

Mégis, ha itthon akart maradni, eltérően Szenci Molnár Alberttől, akkor bizonyos támasz után kellett néznie. Ezt részben Alvinczyben, részben pedig egyes hazafias nemeseiben találta meg. Ezeknek ajánlotta könyve egyes fejezeteit és kérte ezek segítségét a rágalmozók ellen. Innen érthető, hogy kénytelen már az Europica varietasban is bizonyos engedelményeket tenni a nemesi ízlés javára. Még inkább kitűnik ez másik, egyben utolsó művéből is, az Udvari scholából. Ekkor már elköltözött Kassáról Varannóba a Bedegi Nyári család birtokára. E művét a nemes Ferenc nevű fiának írta erkölcsi okulásul. Lényegében erkölcsi példagyűjtemény, mely ha nem is fejlesztí tovább az Europica varietas polgárius életeszmenyét, de nem is egyszerű nemesi erkölccsant ad.⁴³ Dicsőíti az egyszerű emberi magatartást, hirdeti, hogy nem a gazdagságban van az igazi öröm, hanem a szegénységben, vallja, hogy »az szegényekben lehet az mi gazdagságunk.«⁴⁴ Figyelmeztet az Isten előtti egyenlőségre, buzdít az adakozás erényére. A nemesi bűnököt bátran elítéli. Mégis hangneme már önmagában is kifejezi azt, hogy Csombor felfogásában törés állt be, az Europica varietas bátor hangja elhallult, az folytatás nélkül maradt. Még irodalmi tervekkel foglalkozik, mikor 1623-ban meghal.

Az ő és Szenci Molnár példája mutatja, hogy a mezővárosi (részben városi) református szellemi élet tudott ösztönzést adni a polgárius törekvéseknek, de ezeket fenntartani, fejleszteni még nem volt képes a század elején. A tizenöt éves háború a mezővárosokat és a királyi városokat is meggyengítette gazdaságilag, az 1608-ban intézményesen uralomra jutó »nemesi szabadság« rendszere pedig politikai szerepüket is visszaszorította. Csak a század közepére, elsősorban az erdélyi fejedelemség jótékony védelmének kihasználásával erősödhetett meg a Felvidék keleti részén (7 vármegye) és Erdélyben a mezőváros annyira, hogy a puritánok egyházi törekvéseinek lökőerőt adhatott.

Éppen ezért értékes Szepsi Csombor magányos kísérlete a polgári irányú témakör és hangnem hazai meggyökerzetésére. Nála világi területen, földrajzi, társadalmi rajzban tört utat a polgári prózastílus, mellyel Szenczinél vallási vonatkozásban találkozunk.⁴⁵ Az Europica varietas zamatos, fordulatos nyelve már csak azért is külön tanulmányt érdemelne, mert belőle a XVII. sz. eleji köznyelv számos eleme és tulajdonsága rekonstruálható. A mű formai tekintetben is kiemelkedik a korszak gazdag memoár- és leíró irodalmából, mert a személyes élmények ereje a napló-jellegből a regényszerűség felé viszi előre. Olvasmányossága még ma is vonzóvá teszi.

Az első nyomtatott magyar útirajz szerzője a későbbi nagy magyar utazók méltó elődje. Szepsi Csombor Márton a XVII. század Bölöni Farkas Sándora. Mint ilyen, természetesen csak a XVII. század tudományosságát és a polgárius érdeklődés kezdetét képviselhette, haladó tendenciái még a vallási kérdések keretében törtek előre. Művében a magyar és az európai haladás érdekei egyaránt kifejezést nyernek. Nemcsak a magyar kultúrának tett becses szolgálatokat, értékes adalékokkal járult hozzá az egyetemes történeti fejlődés egyes törvényszerűségeinek megfigyeléséhez is. Ezért kellene a külföldi tudományosság figyelmét jobban felhívni Szepsi Csombor Márton könyvére.

– Mi magunk büszkék lehetünk rá, mint a magyar szellemi élet fogékonyságának egyik korai kifejezőjére. Szerzőjének tudásvágya, a haladás szeretete, mindenképp a haza felvirágoztatására összpontosított törekvése és a szellemi ember nemes felelősségérzete népe, nemzetete sorsa iránt avatják Csombort a magyar polgári kultúra egyik jelentős úttörő harcosává.

⁴¹ Földrajzi Közlemények 1916, 273. l.

⁴² Europica varietas, I. kiadás 11. l.

⁴³ Kiadva Bártfán, 1623. (Akad. Könyvt. régi magy. ir. 255.) Történelmi irodalmunkban tévesen terjedt el az a nézet, hogy az Udvari schola a protestáns abszolutista ideológia jellegzetes terméke.

⁴⁴ Udvari schola 121–122. l.

⁴⁵ Vö. Tolnai Gábor: Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. Irodalomtörténet 1954. 2. sz. 157–58. stb. l.